

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ В ПСИХОАНАЛІЗІ ЯК КАТЕГОРІЯ І ПРОЦЕДУРА

Лариса ТУЗ

Copyright © 2008

Уміння здійснювати психоаналітичну інтерпретацію поведінкового матеріалу суб'єкта у плинній ситуації “тут і тепер” є незмінно актуальним і посідає одне з чільних місць серед переліку критеріїв професіоналізму психолога-практика. Інтерпретація – водночас і мистецтво, яке дозволяє відшукати індивідуальний підхід до кожної людини з її унікально неповторним змістом психіки, сприяє виявленню глибинних передумов особистісної проблематики. Опанування вмінь інтерпретації передбачає, окрім розвитку практичних навичок фахівця, його глибокі теоретичні знання.

Мета статті: на основі огляду науково-психоаналітичної літератури простежити еволюцію уявлень провідних представників посткласичного психоаналізу про прийом інтерпретації.

Проблема психоаналітичної інтерпретації відображена у роботах З. Фрейда, А. Фрейд, О. Ранка, Ш. Ференці, Дж. Стречі, М. Кляйн, К. Хорні, Е. Фромма, Г. Саллівана, Д. Віннікота, М. Балінта, Е. Гловера, К. Ейслера, М. Жіля, Р. Льовенштейна, Ж. Лакана, Р. Грінсона та ін. Логіка розвитку психоаналізу привела до того, що ще за життя засновника цього напрямку багато його прибічників вийшли за рамки класичної психоаналітичної традиції та істотно змінили погляди на деякі теоретичні і практичні проблеми. Так, техніка інтерпретації, яка зародилася в царині ортодоксального психоаналізу, була суттєво переосмислена, змінена й наповнена новим змістом.

З. Фрейд відстоював непохитність традицій класичного психоаналізу і водночас залишив відкритими для своїх послідовників деякі вагомні питання аналітичної техніки, а саме те, що конкретно має інтерпретувати психолог і яким чином, у якій послідовності він повинен це робити. Дж. Стречі, котрий називав інтерпретацію “чарівною зброєю психоаналітика”, у статті “Характер терапевтичної роботи в психоаналізі” (1934) констатував факт, що, незважаючи на широке застосування процедури інтерпретації у психоаналітичній практиці, в неї відсутнє чітке теоретичне підґрунтя [1, с. 92]. Зокрема, дослідник писав, що “в нашому розпорядженні немає ні чітко сформульованого поняття “інтерпретація”, ні точного знання про її характер та вплив на наших пацієнтів” [Там само, с. 81]. Отож якщо уявлення про мету інтерпретації не мали істотних розбіжностей у концепціях провідних представників психоаналізу, то інші ключові питання аналітичної техніки виявилися дискусійними. Це стосувалося видів психоаналітичної інтерпретації, її сутності

(змісту), обсягу й характеру матеріалу (вербального чи невербального), достатнього для формулювання інтерпретацій, позиції психолога під час їх уведення, рівнів (глибини) інтерпретацій на різних етапах аналітичної взаємодії психолога і суб'єкта, критеріїв їх правильності, часу введення тощо.

Основна мета інтерпретації – допомога суб'єктові в усвідомленні внутрішніх конфліктів і несвідомих джерел власної поведінки. М. Кляйн у зв'язку з цим зазначала, що “аналітичного розуміння можна досягти лише через корекцію неправильних уявлень і неправильних відношень, і пацієнт спроможний зрозуміти джерела цих помилок лише завдяки інтерпретації. Таке розуміння сприяє... в кінцевому підсумку звільненню “Я” від тиску постійних конфліктів” [4, с. 120]. Р. Льовенштейн указував, що мета інтерпретації полягає “у розширенні свідомого уявлення індивіда про самого себе” [1, с. 150]. Л. Вольберг вважав, що “головною метою інтерпретації є “пов'язування” свідомих і неусвідомлюваних переживань” [3, с. 176]. Б. Д. Карвасарський підкреслює: “Інтерпретувати – означає робити неусвідомлені феномени усвідомленими” [11, с. 90]. Узагальнюючи погляди науковців, можна констатувати, що мета психоаналітичної інтерпретації полягає у переведенні несвідомого змісту психіки суб'єкта у свідомість, що допомагає йому в глибшому розумінні самого себе і тим самим сприяє прогресивним змінам. При цьому має місце інтегративна функція інтерпретації, спрямована на “пов'язування” (гармонізацію) свідомого і несвідомого змістів психіки.

Дослідники психоаналітичного напрямку (А. Фрейд, Р. Льовенштейн, Х. Блом, К. Дер, Дж. Сандлер, Р. Грінсон, П. Куттер, Б. Д. Карвасарський, В. М. Лейбін та ін.) зауважують, що інтерпретація тісно пов'язана з інсайтом, оскільки вона не тільки розкриває значення прихованого матеріалу, а й сприяє виникненню у суб'єкта нових асоціацій, спогадів і почуттів. Л. Бойер указує: “Ми прагнемо не просто до приведення чогось у свідомість, але до досягнення аналітичного інсайту” [13, с. 413]. О. Фільц пише: “Головна функція інтерпретації – сприяти інсайту в пацієнта або домогтися широкого розуміння ним власних латентних переживань” [3, с. 176]. Інсайт є “моментальне інтуїтивне розуміння (неусвідомлюваних раніше) взаємозв'язків між предметами, фактами або ж (у психоаналізі) переживаннями, з одного боку, і набутих усвідомлюваних досвідом – з іншого” [Там само, с. 174]. Р. Льовенштейн наголошує: “Якщо пацієнт буде лише здійснювати

асоціювання і йому не даватимуть інтерпретації, то процес досягнення інсайту матиме обмежений характер” [1, с. 149]. Ж.-Л. Донне називає інтерпретацію “вирішальним” ударом, “конденсацією інсайту” [15, с. 122]. Отож інсайт – складова інтерпретаційного процесу і водночас його результат.

У психоаналітичних дослідженнях виокремлюють види інтерпретації. Зокрема, Б. Мур і Б. Файн указують на генетичну інтерпретацію (пов’язує і співвідносить поточні почуття, думки, внутрішні конфлікти й поведінку з переживаннями раннього дитинства або з історією розвитку (особистісним досвідом) суб’єкта), реконструкцію (спрямована на отримання інформації про значущі ранні переживання), динамічну інтерпретацію (зорієнтована на прояснення глибинних конфліктів, котрі мають вияв у поведінці суб’єкта), інтерпретацію перенесення (розкриває і пояснює неадекватне викривлене ставлення суб’єкта до аналітика, яке базується на амбівалентних почуттях, способах поведінки у ситуації аналітичної взаємодії, що першопочатково відносилися до значущих інших – батьків, братів, сестер), аналогічну інтерпретацію (пояснює матеріал сновидінь) [10, с. 86]. В.М. Лейбін доповнює наведену класифікацію мутативною інтерпретацією, яка спрямована на виявлення внутрішньопсихічних перетворень, котрі спричиняються процесом спілкування, включаючи відношення “аналітик – аналізанд” [9]. Б.Д. Карвасарський перераховує такі різновиди інтерпретації: інтерпретацію перенесення (встановлює зв’язок між поведінкою й асоціаціями суб’єкта та його ставленням до психоаналітика), інтерпретацію змісту (відноситься до несвідомої сфери психіки), прямі інтерпретації (грунтуються лише на виявленні психоаналітиком символіки, при цьому свідомі асоціації суб’єкта не беруться до уваги), коректні інтерпретації (пояснюють отриманий у процесі психоаналізу матеріал, формулюються і повідомляються таким чином, щоб зняти опори у пацієнта) [4, с. 90]. Р. Льовенштейн пропонує розрізняти види інтерпретацій за ступенем їх глибини і за спрямованістю. Так, інтерпретація може бути спрямованою: а) на опори або на минулий досвід індивіда; б) на Его або на потяги з Ід; в) на перенесення (трансфер) або на матеріал, який не зорієнтований на аналітика [1, с. 151]. Вочевидь виокремлення видів психоаналітичної інтерпретації залежить, по-перше, від того, що саме підлягає інтерпретуванню у процесі аналітичної роботи (перенесення, несвідомий зміст психіки суб’єкта тощо); по-друге, – якої мети потрібно досягти в кожному конкретний момент аналітичної роботи (отримання матеріалу, перевірка висунутих гіпотез тощо), залежно від її етапів – початкового, середнього чи підсумкового.

Центральне місце у працях представників психоаналізу відводиться питанню сутності інтерпретації (що інтерпретувати), з’ясування якого спиралося на психоаналітичні теорії розвитку суб’єкта. Так, якщо інтерпретації З. Фрейда першочергово торкалися едіпового періоду розвитку суб’єкта та пов’язаних з ним переживань, то О. Ранк переглянув базові ідеї класичного психоаналізу. Він поставив акцент на травмі

народження як на джерелі внутрішніх конфліктів індивіда. Тому інтерпретації психолога сфокусувалися на розкритті семантики первинної травми, переведення викликаних нею неусвідомлюваних страхів у свідомість, що, за О. Ранком, сприяло розумінню індивідом того, що відокремлення дитини від матері є закономірним процесом психічного розвитку. З. Фрейд відмітив вагомість концепції травми народження О. Ранка, але одночасно застерігав його проти того, щоб зводити функціонування психіки до залежності від фігури матері. Фундатор психоаналізу зауважував, що інтерпретації в термінах травми народження не здійснюють терапевтичного впливу на пацієнтів.

На відміну від З. Фрейда, Ш. Ференці виявив у своїх пацієнтів схильність погоджуватися з інтерпретаціями, зорієнтованими на травму народження, що не викликало в них дію опорів. Але згодом він переконався, що таке сприйняття інтерпретацій пацієнтами виявилось радше захистом проти усвідомлення реальних джерел їхніх страхів. Це примусило його переглянути своє ставлення до теорії травми народження О. Ранка і поставитися до неї критично. Зокрема, у своїй статті “До критики “Техніки психоаналізу” О. Ранка” (1927) Ш. Ференці заперечив концептуальні положення, викладені О. Ранком у роботі “Техніка психоаналізу. Аналітична ситуація” (1926). О. Фільц констатує: “Від часу праць Ференці і Ранка не вщухає критика концепції тлумачень, які стали певним психоаналітичним фетишем” [3, с. 145]. Полеміка, котра виникла на тлі подібної суперечності поглядів дослідників, сприяла тому, що провідні психоаналітики того часу серйозно замислилися над важливістю розробки такої техніки психоаналізу, яка б дозволила глибше розуміти доедіпальні ситуації.

Саме цього (доедіпального) періоду розвитку суб’єкта стосувалося вчення М. Кляйн. Аналіз нею (як дітей, так і дорослих) не тільки підтвердив умовиводи З. Фрейда про вплив дитинства на подальше життя суб’єкта, а й уможливив нові висновки: й Едіпів комплекс, і Супер-Его виявляють себе в більш ранньому дитинстві, ніж вважалося у класичному психоаналізі, і їхні корені беруть початок з оральної фази [14]. У концепції М. Кляйн уперше вимальовується припущення, що частини тіла матері, незалежно від їх особливостей, підлягають інтроєкції та проєкції з боку дитини і тим самим набувають характеристик об’єктності, що імперативно впливає на подальші стосунки суб’єкта з оточенням. Дослідниця наголошує на тому, що механізм розщеплення є більш раннім, ніж витіснення (а груди матері – перший розщеплений об’єкт), а тому розвиток дитини – це постійна боротьба за подолання розщеплення й інтеграцію. Отже, теорія М. Кляйн відрізнялася від класичного психоаналізу відмовою від точок фіксації на стадіях психосексуального розвитку та акцентуванням уваги на першому році життя, а не на дитинстві у цілому. Відтак і стосунки аналітика та суб’єкта багато в чому подібні до ранніх об’єктних.

Вищеокреслене вимагає чіткого розуміння поняття про об’єктні відношення. У широкому сенсі це відношення суб’єкта до світу в цілому, а також до окремих частин та аспектів навколишньої дійсності [6]. Це

також “спосіб сприйняття реальності, основа для формування емоційного і когнітивного досвіду особистості, стійкий порядок взаємодії з іншими людьми” [5, с. 158]. Поняття “об’єктне відношення” зрідка зустрічається у З. Фрейда (але не є частиною його концептуального апарату), котрий сформулював основи об’єктної теорії, та отримує подальший розвиток у концепціях М. Кляйн, Д. Віннікота, М. Балінта, У. Байона, О. Кернберга, Р. Спітца, В. Фейрберна. Останні у витлумаченні психоаналітичної інтерпретації спиралися на положення, що все різноманіття відношень дорослої людини до оточення значною мірою зумовлене досвідом ранніх стосунків дитини і матері. Нині поняття об’єктних відношень є основою багатьох психоаналітичних теорій. Емпіричний матеріал, отриманий у групах АСПН, розробленого Т. С. Яценко, дає підстави зробити висновок, що об’єктні відношення впливають на подальші контакти індивіда з близькими людьми, призводячи до “омертвіння” стосунків та до їх розриву. Чим більшою мірою розвинута особистісна проблематика суб’єкта, тим більшого вираження набувають аспекти об’єктності у функціонуванні особистості [17; 18].

Правила класичної техніки З. Фрейда передбачали суворий відбір пацієнтів. На противагу йому, М. Балінт розробив техніку “цілющої сили об’єктних відношень”, яка дозволяла лікувати пацієнтів з “глибокими дефектами”, тобто тих, хто мав більш глибокі корені, ніж Едіпів комплекс [4, с. 127]. Автор вважає, що інколи у процесі аналітичної роботи “може виникнути потреба відмовитися від інтерпретацій і робити лише те, чого потребує пацієнт” [Там само, с. 170]. Це не означало, що аналітик повинен компенсувати суб’єкту всі його колишні поневіряння, тому що “треба допомогти йому знайти свій власний шлях до світу об’єктів, а не наставляти його на “шлях істини” за допомогою самих глибоких і коректних інтерпретацій” [Там само, с. 128]. Д. Віннікот, який розширив ідею М. Балінта про цілющість об’єктних відношень у процесі аналітичної взаємодії, стверджував, що, окрім засобу інтерпретації, важливими для аналітика є “просто фізична присутність або / і дозвіл пацієнту вільно виявляти себе і робити те, що йому до вподоби” [4, с. 237]. Критерії добору членів групи АСПН (10–12 осіб) не є занадто жорсткими й обмежувачими. Важливо, щоб це були люди з відсутністю занадто стереотипних форм поведінки, готові до навчання, ті, які перебувають у межах психічного здоров’я [17; 18].

Істотний внесок у розробку техніки інтерпретації був зроблений представниками неофрейдизму – Г. Салліваном, К. Хорні та Е. Фроммом. Вони, спираючись на положення закладеної З. Фрейдом міжособистісної теорії, у своїх інтерпретаціях робили наголос на проблемі міжособистісних комунікацій та впливові не неї об’єктних відношень [1; 4; 7; 11]. Їх фокус уваги змістився із ситуації “там і тоді” на ситуацію “тут і тепер”. З розробкою структурного психоаналізу Ж. Лаканом несвідоме стали розглядати як феномен мови, тісно пов’язаний з культурним життям людства. За Ж. Лаканом, саме в мові втілюються індивідуальні бажання суб’єкта. Лаканівська аналітична техніка полягає в

освоєнні роботи несвідомого як роботи позначування, незіставної з прив’язаністю до якого-небудь певного смислу, котрий може спричинити у суб’єкта стан напруження. В інтерпретаціях Ж. Лакана акцент ставиться на індивідуальному мовленні суб’єкта як вербалізації суб’єктивної історії. Наголошується, що єдиною метою аналізу може бути поява істинного мовлення, не відчуженого від індивіда [8].

Отже, сутність інтерпретацій залежить від теоретичної концепції психоаналітика і від логіки матеріалу, який репрезентується суб’єктом. Сучасний психоаналітик Н.Ф. Каліна дотримується певного “еклектизму” в розумінні підґрунтя інтерпретації. Дослідниця вказує, що “основою для інтерпретацій можуть бути уявлення різних шкіл глибинної психології” залежно від особливостей мислення і розуміння суб’єкта [5, с. 20]. Якщо клієнт цікавиться психологією, то вчена пропонує аналізувати його проблеми з позицій декількох теорій, порівнюючи і зіставляючи інтерпретації. В усяких інших випадках, за Н. Ф. Каліною, до такого “теоретичного плюралізму” вдаватися не варто: “Починаючи терапію, можна вибирати любий за напрямками, але протягом усієї роботи варто залишатися в межах здійсненого вибору” [Там само, с. 21].

Інше питання, яке стосувалося сутності інтерпретацій і посідало значне місце у працях науковців, торкається того, що саме аналітик має інтерпретувати першочергово – захист чи несвідомий конфлікт. Згідно із психоаналітичним словником, захист – це “сукупність дій, націлених на зменшення або усунення всякої зміни, яка загрожує цілісності і стійкості біопсихологічного індивіда” [6, с. 11]. А. Фрейд, М. Балінт, Р. Льовенштейн, В. Райх, І. Вайнер та інші, як відомо, дотримувалися позиції, що інтерпретації захисних реакцій повинні передувати інтерпретаціям конфлікту. Натомість інтерпретації М. Кляйн були зорієнтовані на пізнання не захисних дій, а несвідомих конфліктів, і лише потім торкалися проблеми захистів (наприклад, замість виявлення захисних механізмів, М. Кляйн давала інтерпретацію страхів суб’єкта). А. Фрейд пропонувала інтерпретувати широкий спектр психічного матеріалу суб’єкта, включаючи едіпові бажання, прагнення дитини зруйнувати тіло матері та інші сексуальні й агресивні фантазії раннього періоду життя. Дослідниця припускалася думки, що специфічні механізми захисту, які часто ігноруються аналітиком, можуть перешкоджати розкриттю неусвідомлених переживань. У цьому її підтримував В. Райх, котрий зробив висновок, що всі інтерпретації несвідомого матеріалу не мали результату для вирішення інфантильних конфліктів, якщо до цього достатньою мірою не були проаналізовані приховані негативні установки стосовно психолога, які виражалися в різних формах – ідеалізації аналітика, дружніх почуттях до нього, надмірній формальності й коректності, байдужості, відкритій агресії, і поки аналізанд їх не усвідомлював. Результатом діяльності А. Фрейда і В. Райха стало твердження, що в багатьох аналітичних випадках можна досягти позитивних результатів, обмежуючись інтерпретуванням захистів.

Така жорстка регламентація послідовності введення інтерпретацій була зумовлена вузькістю уявлення психоаналітиків про психологічні захисти, яке тривалий час обмежувалося виокремленням їх механізмів – проєкції, раціоналізації, інтелектуалізації, ідентифікації тощо. Досвід роботи в групах АСПН показує, що психологічні захисти – це певна цілісна система, яка підпорядковується єдиному механізмові – “від слабкості до сили”. Зокрема, Т. С. Яценко виділяє два види захистів – базові й ситуативні. В АСПН важливим є б’єктивування логіки несвідомого, що відображає когнітивну основу базових психічних захистів, індивідуально неповторних для кожного суб’єкта. Базові захисти – “внутрішньо зумовлене структурне утворення психіки, якому властива системність функціональних виявів, що виявляється в логіці несвідомого” [17, с. 43]. Вони імперативно, невидимо для суб’єкта, програмують його поведінку, відображають інфантильний досвід.

За З. Фройдом, психічні захисти є засобом розв’язання конфлікту між свідомим і несвідомим, покликаним зняти емоційну напруженість. Саме цю функцію виконують периферійні (ситуативні) захисти. Отож традиційне розуміння психоаналітиками феномена психічних захистів відносилось до ситуативних їх видів, які мають необмежену кількість індивідуально неповторних варіацій вияву в поведінці. Це підтверджує робота в групі АСПН як цілісний, плинний, динамічний процес, в якому інтерпретації психолога є органічно вплетеними в загальну канву, мов камінці в мозаїку. Завдяки дії принципів організації групи АСПН (добровільності, відкритості, рівності, взаємоповаги, доброзичливості, уникнення оцінок і критики, відсутності чорно-білих категорій тощо) у її учасників створюється відчуття підтримки й захищеності, котре нівелює дію ситуативних захистів та сприяє пізнанню базових. Інструментальні можливості психолога-фахівця охоплюють уміння “розсувати” опори протагоніста у процесі роботи (і саме інтерпретація є одним із способів такого “розсування”), йдучи “в унісон” з його індивідуально неповторною захисною системою [17; 18].

Якщо на ранніх етапах психоаналізу основою для формулювання інтерпретацій був в основному вербальний матеріал індивіда, то пізніше більше уваги приділяється невербальним факторам як передумові ефективної інтерпретації (В. Райх, К. Бреннер) та контексту відношень між аналітиком та аналізандом (Х. Блум та ін.). Одні аналітики – прихильники класичної позиції аналізу З. Фрейда та структурного підходу Ж. Лакана – обмежувалися для інтерпретації вербальною комунікацією. Друга група аналітиків (під впливом концепції М. Кляйн) дотримувалася під час проведення психоаналітичної інтерпретації позиції мови дорослого, який спілкується з дитиною. Так, М. Кляйн, котра у ролі засад для формулювання інтерпретацій використовувала перенесення (що, на переконання дослідниці, не розвивається у процесі аналізу, а існує від початку аналітичної ситуації), при інтерпретації не лише використовувала буквальний зміст того, про що

повідомляє суб’єкт, а й урахувувала почуття, котрі виявлялися у його висловлюваннях, і почуття, які він викликав у аналітика. М. Кляйн вважала, що для того, щоб інтерпретації могли здійснити терапевтичний вплив, вони повинні враховувати наступні показники: емоції суб’єкта (включаючи страхи), його захисні механізми, зовнішні подразники, ситуацію перенесення, асоціації з минулим, внутрішні об’єкти, “взаємодію між фантазією і реальністю” [4, с. 120].

Окреслена позиція була описана Ш. Ференці, котрий висловив небезпеку, пов’язану з “послідовною технікою інтерпретації” і застосував для її позначення термін “інтропресія Над-Я”. Так, у випадку застосування техніки інтерпретації аналітик постає перед аналізандом як мудрий, авторитетний дорослий, який усе знає і ніколи не помиляється. Подібна позиція, за Ш. Ференці, може призвести до ідеалізації образу аналітика або виникнення в аналізанда амбівалентних почуттів до нього. М. Балінт назвав таку позицію “пригнічуючою нерівністю” аналізанда, котрий не має для нівелювання такої нерівності іншого способу, як “інтроєктування ідеалізованого образу аналітика” [Там само, с. 170].

І, нарешті, третя група аналітиків (В. Райх, Д. Віннікот, М. Балінт та ін.) звертала увагу на невербальну мову суб’єкта. М. Балінт розмежовував рівні розуміння аналітиком індивіда – вербальну і невербальну (“мова тіла”) комунікації. В. Райх переглянув метод вільних асоціацій З. Фрейда і вказав на те, що вагомими є не лише висловлювання суб’єкта, а й форма його поведінки. Тому аналіз В. Райха “надавав змогу індивіду не лише говорити, а й висловлювати свої почуття у поведінковій формі” [7, с. 324]. Велика увага тут приділялася характеру повідомлення суб’єктом інформації та мовчанню. У процесі роботи у психокорекційній групі виходимо з тези, що несвідоме не існує окремо від свідомого, а перебуває у взаємозв’язку з ним та в єдності виявляється в усіх поведінкових актах суб’єкта, тобто психіка функціонує цілісно. Тому є можливість досліджувати її лише в сукупності усіх вербальних і невербальних виявів суб’єкта [17; 18].

У ході розвитку психоаналітичного методу акценти дослідників поступово змістилися з питання сутності інтерпретацій (що інтерпретувати) на *проблему часу і форми інтерпретацій (коли і як інтерпретувати)*. Для позначення правильного вибору часу інтерпретації З. Фрейд вживав поняття “такт”, що не тотожне поняттю тактовності у спілкуванні. Р. Льовенштейн розкривав значення цього феномена як “інтуїтивну оцінку проблем пацієнта, котра приводить аналітика до вибору з багатьох можливих інтерпретацій і втручачь єдиного засобу, що доцільний у поточний момент” [1, с. 152]. Автор підкреслював: “Інтерпретація, подана в доречний момент, не буде ні передчасною, ані запізною” [Там само]. Дж. Стречі вказував на те, що кожна інтерпретація має бути “емоційно своєчасною”: суб’єкт повинен переживати її як дещо актуальне [Там само, с. 98]. Інакше кажучи, вона за найкращих умов завжди спрямовується до “точки активності”: “У всякий момент який-небудь імпульс Ід буде виявляти активність, тільки цей імпульс і буде тоді доступним для інтерпретації” [Там само]. М. Кляйн солідаризувалася

з позицією Дж. Стречі, підкреслюючи, що здатність знайти точку активності в усякий момент є однією з найбільш цінних рис аналітика [14]. Д. Віннікот вважав, що навіть тоді, коли психолог зібрав достатню для інтерпретації кількість матеріалу і готовий подати її суб'єктові, він усервівно повинен зважити, чи варто це робити. Адже зловживання інтерпретаціями може знівелювати здатність індивіда до вияву своїх творчих здібностей і травмувати його. Тому аналітику варто утриматися від демонстрації власних знань і надати можливість суб'єкту творчо себе виразити. На думку більшості науковців [2; 3; 9; 12; 13], час вербалізації інтерпретації відчуває сам психолог, який повинен за допомогою професійної інтуїції й емпатії визначити, коли слід її вводити. Як зауважував І. Вайнер, інтерпретації своєчасні тоді, коли суб'єкт готовий їх сприйняти, а психолог – запропонувати. При цьому умовою готовності до інтерпретування є достатньо високий ступінь упевненості фахівця у правильності інтерпретації і наявність певної кількості інформації, що її підтверджує. Не менш важливий фактор – рівень готовності суб'єкта до її сприйняття, оскільки поки аналізанд “не наблизиться до усвідомлення інтерпретації, вона практично не має сенсу... Інтерпретації, запропоновані не підготованому для їх сприйняття пацієнту, не тільки не приносять користі, а й активізують опори” [2, с. 119]. Відтак своєчасність інтерпретації – значуща передумова успішності корекційної роботи.

Не менш спірним в аналітичних колах виявилось питання *тривалості* інтерпретаційного процесу в часі. В основному автори психоаналізу (Дж. Стречі, Е. Бібрінг, Дж. Арлоу та ін.) наголошували на довготривалості інтерпретаційного процесу, оскільки кожній інтерпретації повинен передувати ретельний збір інформації. Інтерпретація, на думку Е. Бібрінга, є не одним актом, а тривалим процесом, який передбачає трудомісткий етап підготовки суб'єкта, пов'язаний з роз'ясненням. Тому всіляка інтерпретація організується на основі робочої гіпотези, що потребує певного часу для її підтвердження. Лише за таких умов суб'єкт зможе досягти повного інсайту [див. 12]. Дж. Арлоу писав: “Інтерпретація не являє собою простого, прямолінійного процесу. Це процес складний, який розгортається в логічній послідовності... Аналітик інтерпретує динамічний ефект кожного фактора, котрий вносить щось своє в несвідомі конфлікти у психіці пацієнта. Він демонструє, як у різні моменти відчуття провини, страху покарання, втрати любові, реальних наслідків чого-небудь протистоять або накладаються на фантастичні бажання, пережиті пацієнтом у дитинстві... Внаслідок цього процес інтерпретації може займати значний період, протягом якого психоаналітик рухається вперед у повільному темпі, реагуючи на динамічну взаємодію між бажанням, захистом і провинною на кожному рівні інтерпретації” [Там само, с. 75].

Порівняно з іншими аналітиками, кляйнінці вдавалися до інтерпретації часто (і в дитячому аналізі, і в аналізі дорослих), через що їх нерідко звинувачували в багатослів'ї. У цьому смислі процес аналізу радше

нагадував активний діалог аналітика й аналізанда. За М. Кляйн, “інтерпретації даються дуже часто, тобто всякий раз, коли аналітик починає розуміти, в чому полягає проблема, і вони завжди ґрунтуються на реакціях суб'єкта” [4, с. 120]. Щоб давати інтерпретації безпосередньо, то навіть самі глибокі інтерпретації могли озвучуватися психологом уже під час першої зустрічі із суб'єктом. На противагу їй, В. Райх указував, що інтерпретувати аналітичний матеріал у тій послідовності, в якій він з'являється у процесі роботи, не варто. Науковець твердив, що у розпорядженні психолога повинно бути якомога більше матеріалу суб'єкта – як вербального, так і невербального. Його недостатня кількість може призвести до безнадійних ситуацій, коли суб'єкт стає жертвою розробленої схеми аналізу без урахування індивідуальних закономірностей того чи іншого випадку. А. Фройд вважала, що інтерпретація покликана мати порційний, поступовий характер, що зменшує рівень тривожності суб'єкта і сприяє його підготовці до наступних інтерпретацій. Саме таким є процес інтерпретацій в АСПН – порційним, багаторівневим, поступовим. Кожній інтерпретації психолога передусє тривалий процес збору матеріалу, достатнього для вибудови певної гіпотези і доказовості її протажістичності. Керівникові АСПН важливо поступово “рухати” члена групи до аналізу своєї поведінки й інтуїтивно відчувати сприятливий для інтерпретації момент [17; 18].

Наступним питанням, що піднімалося психоаналітиками, було *дозування* інтерпретацій. Зокрема, Дж. Стречі вважав, що в основі інтерпретації “знаходиться принцип мінімальної дози”, що сприяє її успішності [1, с. 94]. Свій погляд автор обґрунтовував тим, що “Его пацієнта є надто слабким, воно знаходиться в залежності від його Ід та Супер-Его і може зрозуміти реальність лише в тому разі, якщо вона подається в мінімальних дозах” [Там само, с. 96]. За Р. Льовенштейном, “оцінкою дозування” інтерпретації постають стани оптимального задоволення чи оптимальної фрустрації суб'єкта [1, с. 152]. Наше переконання таке: обсяг інформації, достатньої в той чи інший момент роботи з протажістичним для “руху далі”, повинен передусє визначати сам психолог, покладаючись на свій професіоналізм, важливими складовими якого є знання психодинамічної теорії, закономірностей психіки і розвинена професійна інтуїція.

Психоаналітики схилилися до того, що вирішальним чинником результативності аналітичної роботи є *точність* інтерпретацій. Дослідження Л. Вейса, А. Купера, І. Вайнера, Л. Луборські вказують та наявність зв'язку між ефективністю аналітичної роботи і точністю інтерпретацій. На відміну від інших авторів, К. Хорні не наполягає на точності інтерпретації: в ув'язненні вченої інтерпретація являла собою радше передбачення психолога про можливі значення матеріалу суб'єкта. Розвиваючи цю ідею, Д. Спенс відмітив, що істинність інтерпретації ніколи не може бути відомою [див. 12]. А. Адлер свого часу турбувався про прийняття інтерпретації індивідом, а не про її точність. Для цього застосовувалося заохочення суб'єкта до того, щоб він подав

інтерпретацію самостійно, не спираючись на теоретичні засади індивідуальної психології. Отож психологу важливо долучати суб'єкта до самоаналізу власної поведінки, поступово підводячи його до самовідкриття, і давати йому змогу формувати власне бачення причин особистісних деструкцій і труднощів спілкування з оточенням. Однак і точність інтерпретації – це важливий чинник успішності психокорекційного процесу, оскільки неправильні інтерпретації не сприяють саморозумінню індивіда і ставлять під сумнів здатність психолога надати адекватну психологічну допомогу. Володіння керівником АСПН професійним інструментарієм дозволяє йому уникати у процесі роботи хибних інтерпретацій.

У контексті нашого дослідження не можна обминути увагою питання *словесного формулювання інтерпретації*. На його важливість указували З. Фройд, Л. Льовенштейн, Ж. Лакан, М. Балінт, В. Лох та багато інших авторів. Так, Р. Льовенштейн констатує: “Відомо, що динамічний ефект інтерпретації значною мірою визначається її словесним складом. Зокрема, дуже важливо уникати психоаналітичної і теоретичної термінології, а також використовувати висловлювання, характерні для особистісного досвіду пацієнта. Інтерпретації повинні носити специфічний і конкретний характер, а також відповідати ситуації, в якій опинився індивід” [1, с. 152]. Велике значення правильно дібраних слів Р. Льовенштейн пояснював тим, що внутрішні конфлікти індивіда являють собою динамічні, а не статичні явища. Тоді функція інтерпретації полягає у словесному вираженні прихованих конфліктів, “відповідно її треба пристосувати до специфічних взаємовідношень, які існують на поточний момент між Его і похідними від Ід” [Там само].

М. Балінт, В. Лох стверджують, що мова психоаналітика – вагомий компонент його техніки; причому вказується як на вербальні, так і невербальні засоби. М. Балінт вважав, що “психоаналітик сам є технічним інструментом, а тому повинен прагнути вдосконалюватися протягом усього свого життя” [4, с. 167]. З виникненням структурного психоаналізу Ж. Лакана поняття аналітичної техніки збагатилося якісно новим моментом – вимогою до психоаналітика освоїти ресурси мови. Мовленнєва культура керівника групи АСПН набуває першорядного значення, адже аналіз поведінкового матеріалу учасників навчання ґрунтується на діагностико-психокорекційному діалозі. Виходячи з цього, психологові важливо уникати зайвої термінології та інтелектуалізації висловлювань, триматися ближче до специфіки комунікації протагоніста, говорити з ним “однією мовою”. Це сприяє його саморозкриттю й допомагає “розм’якшити” опори, полегшує сприйняття інтерпретацій, які можуть містити певну ризиковану для його ідеалізованого “Я” інформацію.

У центрі уваги науковців, починаючи з часів З. Фрейда і до сучасного етапу розвитку психоаналізу, не припиняються дискусії стосовно питання *позиції аналітика* під час взаємодії з аналізандом. Тривалий час психоаналітики дотримувалися фрейдівської вимоги займа-

ти позицію спостерігача, рівновіддалену від Ід, Его та Супер-Его індивіда. Традиційні класичні погляди на аналітичний процес будувалися на уявленні про існування кордону між аналітиком і аналізандом. М. Кляйн обстоювала позицію аналітика як безликого дзеркала, тобто пов’язувала свою інтерпретаційну техніку з позицією максимальної нейтральності [4]. Цієї позиції дотримувався і Д. Віннікот – прибічник інтерпретації в контексті мовчазного й ретельного спостереження. “Психотерапія полягає в тому, щоб зробити розумну й майстерну інтерпретацію, в основному вона криється в тому, щоб протягом певного часу повертати пацієнту те, що віддає він сам”, тобто бути “дзеркалом” для суб'єкта [8, с. 396]. М. Балінт писав: “Пацієнт повинен відчувати не лише те, що аналітик знаходиться поряд, але й те, що він займає правильну дистанцію...; ця дистанція не повинна бути настільки великою, щоб пацієнт відчував себе загубленим і покинутим, однак і не має бути настільки близькою, щоб він відчував себе затиснутим і невільним; тобто вона повинна відповідати поточній потребі пацієнта” [4, с. 171].

Пізніше акценти дослідників змістилися на взаємодію аналітика й аналізанда, їх взаємний вплив один на другого. У розумінні О. Ранка головною фігурою аналітичного процесу була особистість пацієнта як самостійного інтерпретатора змісту психіки й ініціатора дій. Специфіка техніки В. Райха виявлялася в тому, що він ставав у процесі аналітичної роботи своєрідним дзеркалом (хоча й не нейтральним) для суб'єкта. Тобто аналітик не лише пропонував аналізанду вільно виявляти свої почуття, а й наслідував його у подібних виявах та емоційних реакціях. На противагу вимозі З. Фрейда бути “чистим дзеркалом”, прибічники аналітичної психології (К. Юнг, М. Фордхам, Р. Хейер, В. В. Зеленський та ін.) вважали, що вербалізовані психологом інтерпретації повинні бути емоційно зарядженими. К. Юнг, скажімо, підкреслював, що успішність аналітичної взаємодії є продуктом взаємного впливу особистостей психолога і суб'єкта [див. 12].

З розвитком концепцій Е. Фромма, К. Хорні, Г. Саллівана, К. Томпсона уявлення про прийом інтерпретації стали поєднуватися з емотивним долученням аналізанда до аналітичного процесу. Так, К. Хорні і Г. Салліван наголошували на позиції взаємного співробітництва аналітика і пацієнта, що дозволяє перевірити обґрунтованість інтерпретацій, їх відповідність певному контексту та загальній меті аналітичної роботи. До того ж доброзичливість і підтримка психологом суб'єкта як учасника аналітичного процесу допомагають йому сприйняти інтерпретацію без опорів. Е. Фромм твердив, що замість того, щоб залишатися спостерігачем і безпристрасним інтерпретатором, психоаналітик повинен стати учасником живого процесу, бути повністю залученим до нього і зацікавленим [4]. Представники екзистенційного психоаналізу (Ж. Сартр, Л. Бінсвангер, М. Босс, В. Франкл, Р. Лейнг, Р. Мей) вважали, що аналітик, взаємодіючи з аналізандом, не може бути “дзеркалом”, оскільки він – жива людина, котра зайнята осягненням буття суб'єкта. Автори не применшують ролі інтерпретації в терапевтичному процесі,

але вказують на те, що техніка, яка використовується аналітиком, “повинна бути гнучкою й різноманітною, змінюватися від пацієнта до пацієнта і від одного періоду до іншого в роботі з тим же самим пацієнтом” [див. 8]. Іншими словами, увага звертається на контекст аналітичного процесу. Зокрема, Ж. Лакан пропонує аналітику тримати позицію не “безпристрасного дзеркала”, а зацікавленого і компетентного слухача та помічника. Психологу важливо вловити основні структури мовлення суб’єкта для їх подальшої інтерпретації. Прибічник лаканівського аналітичного методу повинен у відповідь на численні прохання і “поверхневі” проблеми суб’єкта (пусту мову) якомога довше зберігати позицію мовчання, що дозволить індивіду регресувати, вербалізуючи дитячі бажання. Тоді аналітик пропонує суб’єкту інтерпретацію минулих потреб, відкриваючи йому “правду бажань”. Цим самим “аналітик остаточно перетворює “пусту мову” на “повну мову”..., сповіщаючи прохання Воно до суб’єкта” [див. 12, с. 56]. У процесі аналітичного сеансу мова суб’єкта за потреби може структуруватися аналітиком, ставати більш короткою, афористичною, що відкриває простір для інтерпретаційної роботи. Аналітик за найкращих умов прагне розкрити мову несвідомого, виявляючи у висловлюваннях індивіда певні приховані смислові структури, які зумовлюють людську діяльність.

Керівникові групи АСПН важливо дотримуватися стосовно її учасників нейтральної позиції. Але нейтральність інтерпретатора, як її уявляли З. Фройд, А. Фройд, М. Кляйн, Д. Віннікот та інші, у психокорекційній групі не абсолютна. Вона полягає в тому, що психолог не є “ментором”, наставником або фасилітатором групового процесу. Згідно з методичними положеннями, яких повинен дотримуватися керівник психокорекційної групи, він “має володіти прийомами, які б водночас каталізували індивідуально-особистісні зміни учасників навчання й просували взаємини у групі до багаторівневої інтеграції як важливої передумови позитивних результатів навчання” [18, с. 134].

У розвитку психоаналізу наріжним каменем постала проблема *ототожнення інтерпретації й навіювання* (Д. Віннікот, Е. Еріксон та ін.). Зокрема, Д. Віннікот вважав, що інтерпретація, до якої вдається аналітик, – це своєрідне навіювання, котре адресується пацієнту і в дійсності являє собою продукт уяви психоаналітика. Е. Еріксон унікав у процесі роботи інтерпретацій, порівнюючи їх зі спробами виразити цілу п’єсу В. Шекспіра одним реченням. Учений надавав перевагу навіюванню суб’єктом власних умовиводів, використовуючи для цього цілу низку засобів – вживання метафори, виділення за допомогою паузи, зміни пози, тональності певної фрази, призначеної для навіювання, звертання до суб’єкта по імені безпосередньо перед навіюванням фрази. Він був упевнений, що генератором аналітичного сеансу повинен бути сам психолог, а не суб’єкт. Таке ототожнення інтерпретації й навіювання спричинило аналогічні уявлення окремих сучасних авторів про цю важливу аналітичну процедуру.

Виникнення психоаналізу, як відомо, було пов’язане з відмовою від гіпнозу, який базувався на навію-

ванні суб’єктові інформації, котра, з погляду аналітика, була доречною. З. Фройд прагнув уникати дій, пов’язаних з навіюванням як таким. Тому на початкових стадіях розвитку класичного психоаналізу навіювання як терапевтичний засіб не лише заперечувалося, а й категорично заборонялося. Але з подальшим розвитком психоаналізу З. Фройд вимушений був визнати той факт, що так чи інакше особистість психолога впливає на аналізанда, і тому елемент навіювання має місце в аналітичній роботі (див. роботу “Згадування, повторення і проробка” (1914 р.), де він указував, що інтерпретація підкріплюється магічними аспектами позитивного перенесення). Це спонукало видатного вченого до певних уточнень концептуального апарату психоаналізу, і відтоді стало проводитися розрізнення між гіпнотичним і психоаналітичним навіюваннями: якщо гіпноз прагне щось “затушувати”, витіснити, загнати вглиб, то психоаналітичний підхід спрямований, навпаки, на виявлення внутрішньопсихічних конфліктів, розкриття несвідомих процесів, усвідомлення їх задля прогресивних змін. З. Фройд зауважував, що гіпнотична терапія спрацьовує як косметика, аналітична – як хірургія. Він констатував факт, що “між сугестивною й аналітичною техніками існує найбільша протилежність” [16, с. 50].

Цікавим є той факт, що А. Фройд хоч і не ототожнювала навіювання й інтерпретацію, але й не виключала елемент навіювання з аналітичної роботи. Вона переконливо довела, що інтерпретація – найважливіший аналітичний засіб, і поки аналітику вдається належним чином здійснювати свою діяльність у цьому напрямку, доти навіювання і переконання повинні залишатися поза полем його зору. У своєму виборі процедур аналітичної техніки і визначенні кордонів її використання психолог повинен виходити передусім з того, наскільки доросла людина виявляється незрілою й залежною, тобто наскільки вона наближається у цьому відношенні до дитини. Дж. Стречі констатував: “Поступовий характер змін у пацієнта у процесі аналізу – це, на мою думку, загальновідомий клінічний факт; раптові та значні зміни ми схильні пояснювати впливом сугестивних, а не психоаналітичних процесів” [1, с. 94]. Припущення щодо подібності навіювання й інтерпретації здається нам не виправданим. Вважаємо, що сугестивний вплив на суб’єкта ставить під сумнів самоаналіз ним психологічного матеріалу, оскільки передбачає певну бездіяльність, пасивність, нівелювання свідомої волі. У процесі роботи намагаємося актуалізувати особистісні можливості суб’єкта, його прагнення до саморозвитку й самопізнання, а не навіювати певні переконання і висновки психолога, які нерідко можуть бути відстороненими від проблематики самого суб’єкта.

Іншим важливим питанням є правомірність *порад і рекомендацій* аналізанду в процесі роботи. Показником актуальності цієї проблеми були певні приховані розходження у поглядах науковців, які виникли через двадцять років після заснування психоаналізу З. Фройдом і стосувалися того, чи може психоаналітик давати які-небудь поради суб’єкту. Одні категорично запереч-

чували подібну практику, інші наполягали на тому, що психолог може вдаватися до поради тому випадку, коли це сприяє одужанню пацієнтів, а треті пропонували поєднувати психоаналітичну терапію з етичним вихованням суб'єкта. Так, А. Адлер схилився до того, щоб за певних обставин дати суб'єкту пряму пораду, заохочуючи тим самим його самостійність і впевненість. Ш. Ференці вважав, що, з одного боку, окремі поради є виправданими, оскільки сприяють виявленню аналітиком нового психологічного матеріалу, потрібного для інтерпретації. З іншого боку, він заперечував будь-який тиск психолога на суб'єкта і надавав останньому свободу в прийнятті будь-якого рішення, пов'язаного з відповідною порадою. Заслуговує на увагу теза Ш. Ференці про те, що навіть інтерпретація – це активне втручання аналітика у психічну діяльність індивіда. Воднораз він не лише вважав виправданими певні поради аналітика, а й у своїй терапевтичній практиці активно використовував такі засоби впливу на суб'єкта, як накази і заборони [7]. М. Кляйн припускалася думки, що під час висловлювання інтерпретації аналітик повинен подолати певний внутрішній бар'єр [1]. Дж. Стречі, солідаризуючись із М. Кляйн, пояснював це трудностю у визначенні влучного моменту для інтерпретації. В її основі, за Дж. Стречі, може перебувати “прихована трудноість давати інтерпретації”, оскільки в аналітика завжди існує спокуса зробити замість інтерпретації щось інше – поставити питання, підбадьорити суб'єкта, дати йому пораду чи теоретичне пояснення, або ж удатися до неточних і несвоєчасних інтерпретацій, висловитися про них скептично тощо [Там само, с. 105]. Усе це вказує на велику відповідальність аналітика перед аналізандом. Дж. Стречі пише, що “в момент інтерпретації аналітик фактично навмисно приймає на себе певну кількість живої, актуальної і безпосередньо спрямованої на нього, енергії Ід пацієнта. У цей момент у нього виникає потреба перевірити взаємостосунки зі своїми власними несвідомими імпульсами” [Там само]. Зазначимо, що керівник групи АСПН не дає порад і конкретних рекомендацій учасникам психокорекційної групи, адже це може зашкодити процесу їх самопізнання. Особистісна відкоригованість психолога-практика дозволяє йому уникнути зазначених вище труднощів інтерпретаційного процесу.

Отже, короткий екскурс в історію розвитку процедури інтерпретації в межах психоаналітичного підходу дає нам підстави констатувати, що, незважаючи на численну кількість робіт, присвячених цій темі, вона не має чіткого теоретичного базису. Важливо наголосити, що на різних етапах розвитку психоаналізу дослідники звертали увагу на важливість створення теорії професійної роботи аналітика, яка б допомогла у здійсненні психоаналітичної практики. Це питання залишається відкритим і донині, що підтверджує дотеперішній стан дискусій у психоаналітичних колах. Так, скажімо, сучасний дослідник В. М. Лейбін констатує: “Серед психоаналітиків і понині йдуть дискусії,

пов'язані з розглядом місця інтерпретації в аналітичній техніці, її значення й “глибини” на різних етапах лікування пацієнтів, послідовності або ієрархії різних інтерпретацій (передчасні і своєчасні), задоволення і фрустрації пацієнта під час інтерпретації, співвідношень між інтерпретаціями і тим, що З. Фройд називав конструкціями (реконструкціями), динамічного ефекту і терапевтичних результатів аналітичних інтерпретацій” [9, с. 219]. Відтак психоаналітична інтерпретація залежить від того, у рамках якої аналітичної школи вона відбувається. Однак незалежно від школи вона являє собою один із самих глибоких за своїм впливом на суб'єкта психоаналітичних прийомів. Адже саме завдяки діагностично точній, своєчасно введений, інтерпретації суб'єкт дістає змогу усвідомити неусвідомлені феномени психіки, з'ясувати глибинні детермінанти своєї актуальної поведінки, що і є визначальним аспектом аналітичної роботи.

1. Антология современного психоанализа. – Т.1 / Под ред. А. В. Россохина. – М.: Издательство Институт психологии РАН, 2000. – 488 с.

2. Вайнер И. Основы психотерапии. – СПб.: Питер, 2002. – 288 с.

3. Групповый психоанализ / За ред. О. Фильца, Р. Гаубля, Ф. Лямонтт: Навч. посіб. / Пер. з нім. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2004. – 192 с.

4. Энциклопедия глубинной психологии. – Том III. Последователи З. Фрейда. – М.: Когито-Центр, МГМ, 2002. – 410 с.

5. Калина Н. Ф. Основы психоанализа. Серия “Образовательная библиотека”. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2001. – 352 с.

6. Лапланш Ж., Понталис Ж.-Б. Словарь по психоанализу. – М.: Высшая школа, 1996. – 428 с.

7. Лейбин В. М. Постклассический психоанализ. Энциклопедия. Том 1. – М.: Издательский дом “Территория будущего”, 2006. – 472 с.

8. Лейбин В. М. Постклассический психоанализ. Энциклопедия. Том 2. – М.: Издательский дом “Территория будущего”, 2006. – 564 с.

9. Лейбин В. М. Словарь-справочник по психоанализу. – СПб.: Питер, 2001. – 688 с.

10. Психоаналитические термины и понятия: Словарь / Под ред. Б. Э. Мура, Б. Д. Файна. – М.: Класс, 2000. – 304 с.

11. Психотерапевтическая энциклопедия / Под ред. Б.Д. Карвасарского. – СПб.: Питер, 1999. – 743 с.

12. Психотерапия: Учебник для вузов / Л. Бурлачук, А. Кочарян, М. Жидко. – СПб.: Питер, 2003. – 472 с.

13. Тэхкэ В. Психика и ее лечение: психоаналитический подход / Пер. с англ. – М.: Академический Проект, 2001. – 576 с.

14. Топорова Л. В. Творчество Мелани Кляйн. – СПб.: Издательский дом “Бизнес-пресса”, 2001. – 128 с.

15. Французская психоаналитическая школа / Под ред. А. Жибо, А. В. Россохина. – СПб.: Питер, 2005. – 576 с.

16. Фрейд З. Методика и техника психоанализа // Психоаналитические этюды / Пер. с нем. – Мн.: ООО Поппури, 2003. – 608 с.

17. Яценко Т. С. Основы глубинной психокорекции: феноменология, теория і практика: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2006. – 382 с.

18. Яценко Т. С. Теория і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2004. – 679 с.